

середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1996. 30. Шестаков Ю.П., Кожолянко Г.К., Хільчевський С.В. Науково-педагогічна діяльність Є.В. Черезова // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1997. – Вип. 3. – С. 5-13.

УДК 904:739.8(477)

Ілля ТИМЧУК

ХРЕСТИ-РЕЛІКВАРІЇ В ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНИ

У даній статті автор подає характеристику христів-енколпіїв у давньоруських старожитностях України, проводить їх типологізацію, розглядає шляхи потрапляння релікваріїв на сучасну територію України, а також подає детальний опис христів, виявлених при археологічних дослідженнях.

Ключові слова: хрести, релікварії, енколпії, Розп'яття, Богоматір Оранта, князівства, рельєф, географія поширення.

Ілля ТИМЧУК

КРЕСТЫ-РЕЛИКВАРИИ В ДРЕВНЕРУССКИХ ПАМЯТНИКАХ УКРАИНЫ

В статье автор дает характеристику крестов-энколпионов у древнерусских древностях Украины, классифицирует и типологизирует их, рассматривает пути попадания реликвариев на современную территорию Украины, а также предоставляет детализированные описания крестов, найденных при археологических исследованиях.

Ключевые слова: кресты, реликварии, энколпионы, Распятие, Богоматерь Оранта, княжества, рельеф, география распространения.

Ілля ТИМЧУК

CROSS-RELIQUARIES IN ANCIENT MONUMENTS OF UKRAINE

In this article the author gives description encolpion cross in ancient antiquities Ukraine, conducts their typology, examines ways that reliquaries on the present territory of Ukraine, and also provides a detailed description of crosses found in archaeological research.

Keywords: crosses, reliquaries, encolpions, the Crucifixion, the Virgin Orans, principalities, topography, geography distribution.

На сьогодні, у час відродження і збільшення впливу на життя суспільства релігії, християнських цінностей, значної актуальності набирає встановлення з погляду історика, який займається проблемами релігії, значення і ролі християнства у духовному житті українського народу, зокрема у формуванні самобутньої народної культури із архаїчними витоками і виразними християнськими формами і забарвленням. Саме одним із яскравих внесків християнської культової традиції в українську народну культуру було

побутування і культ міднолитих предметів дрібної пластики, зокрема хрестів-енколпіїв, які з'явилися ще у давньоруський період і залишалися об'єктами шанування і в наступні епохи.

Даному типу християнських старожитностей і культового мистецтва загалом приділена значна увага з боку представників різних суміжних гуманітарних дисциплін: археологів, істориків релігії, мистецтвознавців [1; 4; 5; 8; 9; 16; 20]. Хотілося б відзначити публікації та дослідження знахідок хрестів-енколпіїв протягом останнього десятиліття на давньоруських пам'ятках окремих українських земель [19, с.231-239], зокрема й Буковини [13; 14; 15, с.217-230]. Порівняно менше уваги приділялося дослідженню проникнення хрестів-релікваріїв на територію України, зокрема актуальним є і залишається питання побутування енколпіїв на території Галицько-Волинського князівства. Тому метою даної статті є узагальнення знахідок давньоруських хрестів-релікваріїв на території України, здійснення їх типології і побутування цих предметів християнського культу в народній духовній традиції.

Загалом спостереження за географією поширення міднолитих хрестів-енколпіїв дозволяє позначити основні райони їхнього розповсюдження. На території України, землі якої входили до складу Русі, поширення цих християнських старожитностей припадає на усі князівства, які входили до складу Русі, зокрема на: Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицько-Волинське князівства та інші територіальні утворення Південної Русі [1, с.119].

Як показало вивчення та аналіз релікваріїв, виявлених під час археологічних досліджень на давньоруських пам'ятках України, енколпіїв, в основному, виготовлені у високому рельєфі із зображенням Розп'яття та Богоматері Оранти. Власне, вони і отримали надзвичайно широке поширення на давньоруських землях та за їх межами, зокрема й на території сучасної України.

Час появи енколпіїв даного типу датують першою половиною XIII ст., а місцем виготовлення вважається Київ, де неподалік Десятинної церкви були знайдені кам'яні формочки для їхнього виробництва [13, с.71].

Прийняття населенням Прикарпаття християнства сприяло розповсюдженню на території регіону християнської культової символіки, зокрема хрестів-енколпіїв візантійського виробництва.

В межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра зафіксовані знахідки 30 енколпіїв. Від більшості дійшло лише по одній стулці або їх фрагменти. Відносно цілими (збереглися дві стулки) виявлено лише 10 екземплярів [14, с.184].

У Києві, в землянці №7 Михайлівського Золотоверхого монастиря, було знайдено повністю збережений хрест-енколпійон. Він належить до раннього типу, тобто існуючі на обох його сторонах зображення святих виконані на плоских заполірованих поверхнях стулок. Фігури зібрані в позі Орант. Над видавленими обличчями знаходяться німби і написи. Погруддя

святих виконані в овальній формі, а хітоноподібне вбрання вицятковане геометричним орнаментом.

Часто аналогії близькосхідним енколпіонам з Південної Русі знаходимо в Херсонесі, де представлені обидві групи. Частина хрестів трапилась серед речей з храмових поховань, що датуються серединою X ст. Хрести з Болгарії датуються теж тим часом, а сирійські складні з Коринфа – X-XI ст. На думку дослідників, перші почали надходити на Русь, починаючи з середини X ст. Появу «сирійських» складнів на території Русі пов'язують з діяльністю візантійських православних кіл. Одним з центрів цього місіонерства був Херсонес – Корсунь. Наявні екземпляри обох типів складнів дають схематичне уявлення про шляхи їх надходження – з Малої Азії через Херсонес по Дніпру потрапили на Русь хрести і з гравірованими зображеннями, і виконані в низькому рельєфі. Більшість ранніх типів енколпіонів потрапляла на Русь через Середнє Подніпров'я в X ст. у період встановлення регулярних економічних і політичних зв'язків між Києвом і Візантією [7, с.110-111].

Енколпіони із рельєфними зображеннями представлені двома знахідками із Чорнівського городища. Від першого енколпіона збереглися лише лицьова стулка. Це хрест із прямими, злегка розширеними кінцями, із низькорельєфним зображенням розп'ятого Христа в колобіг. На зворотній стулці знаходиться зображення Богоматері Оранти та чотирьох євангелістів [5, с.42].

Енколпіони даного типу зустрічаються в регіоні Східного Середземномор'я. Популярність енколпіонів серед християн призвела до їх масового розповсюдження в провінціях Візантійської імперії і в Херсонесі. На території Київської Русі такі хрести-енколпіони – досить рідкісні знахідки.

Від другого енколпіона із Чорнівського городища збереглася лицьова стулка, енколпіон має закруглені розширені кінцівки. Центральна частина рамен енколпіона виконана у вигляді латинського хреста, яка, мабуть, заміняла так звані «слізки». Розміри хреста 6×5,3 см, у нього відсутні з'єднувальні вушка. На краях хреста пробиті отвори, і за допомогою мідних і залізних цвяшків він прикріплювався, можливо, до дерев'яної основи. В центрі енколпіона знаходиться схематичне низькорельєфне зображення Розп'яття із предстоячими у бічних медальйонах. Фігура Христа додатково обведена рамкою, а на бічних радянах, обабіч від Розп'яття, нанесені букви «IC NI». Поверхня хреста сильно потерта, що засвідчує тривалість його використання. На зворотній стулці, як показують відомі середземноморські аналогії, знаходилось зображення Богоматері Оранти та чотирьох євангелістів [15, с.222-223].

На давньоруських землях відома тільки ще одна подібна знахідка із с. Набутов у Середньому Подніпров'ї. Однак подібні вироби часто трапляються на території Подунав'я, Балкан і Греції. Подібний за формою, розмірами та зображенням екземпляр хреста-енколпіона знайдений на території Візантійської імперії.

В Києві при розкопках садиби Михайлівського Золотоверхого монастиря, які проводив М. Каргер [3, с.381], було знайдено хрест розмірами 6,3×4, см. Енколпійон Х – XII ст цілий, з прямокутними, злегка розширеними кінцями поглибленими зображеннями і написами на обох стулках. На лицьовій стулці вміщено зображення святого у зріст в позі Оранти, в рясно орнаментованому вбранні, на бічних кінцях стулки – дрібні схематичні фігурки, також напис «ГЕОРГ». На зворотній стулці дано зображення у зріст Богоматері Оранти в орнаментованому вбранні, на бічних кінцях стулки рівновеликі дуги на верхній над головою Богоматері напис «МР».

З Переяслав-Хмельницького походить енколпійон, розміри якого становлять 6,8×4,5×0,9 см. Хрест цілий, гравірований, прямокінцевий, з трохі розширеними кінцями. Нижній кінець хреста довше верхнього. Внутрішня поверхня стулок гладка. У нижній частині хреста збереглися стрижень і отвір для скріплення стулок. На зворотній стулці одна петля відламана, інша фрагментована. Борттик місцями на нижньому кінці хреста фрагментований. На лицьовій стулці поміщено гравіроване зображення у зріст фігури св. Іоанна з піднятими руками (тип Оранта), на зворотній стулці, гравіроване зображення у зріст фігури Богородиці з немовлям перед нею і погрудні фронтальні зображення святих на бічних кінцях. Над головою Іоанна напис «ІОАН» [5, с.219].

В Обласному історичному музеї м. Чернігова зберігається хрест-релікварій розмірами 5,4×3,8 см. Енколпійон з прямокутними, злегка розширеними кінцями, з рельєфними зображеннями і рельєфними гладкими бортиками по краях стулок. На лицьовій стулці вміщено зображення у зріст Богородиці Оранти і три поясних фронтальних зображення святих. На звороті – Розп'яття з пристоячими. Зсередини простежуються поглиблення, відповідно зовнішнім рельєфам, на лицьовій стулці їх видно на місці зображень святих і голови Богородиці, на зворотній стулці тільки на місці голови Христа.

В с. Сівки Чернігівської області було знайдено енколпійон розмірами 8,6×6,8×0,7 см. Хрест датується XI ст., зворотня стулка якого гравірована, з розширеними кінцями. Нижній кінець довший від верхнього. Одна петля на нижньому кінці відламана, внутрішня поверхня стулки гладка. Зовні в середохресті поміщено гравіроване зображення у зріст фігури св. Костянтина з піднятими руками. На голові зображена царська діадема з хрестом нагорі. На бічних кінцях стулки гравіровані погрудні зображення апостолів Петра і Івана в медальйонах [16]. В результаті археологічних досліджень в м. Судак в 2008 р. було знайдено бронзовий енколпійон. Однак Судацька колекція енколпійонів складається з трьох примірників. Зворотна стулка першого енколпійона була знайдена у 1996 р. М. Фронджуло при огляді некрополя Судак II на південно-західній ділянці посаду Сугдеї. На стулці розміщено зображення Богородиці у позі Оранти. Стулка датується XI–XII ст. Зворотню стулку другого подібного сирійського хреста було знайдено у 1977 р. І. Барановим у шарі попелу на підлозі кам'яного житлового будинку

після пожежі на північно – східній ділянці посаду середньовічної Сугдеї. У центрі стилізоване гравіроване зображення у позі Оранти. Нижній кінець оформлено по краю подвійною врізаною смугою, що є продовженням орнаментального окантування одягу святого. Археологічний шар на підлозі будинку дослідник датує XIII ст. Обставини знахідки фрагменту стулки подібного виробу дослідникам невідомі. Можливо, його було знайдено на площі фортеці у підйомному матеріалі. На верхньому та правому промені, що збереглися, зображено Богоматір Оранту. Рідкісною особливістю енколпіона є зображення на правому промені святого, вірогідно подібне зображення було на лівому промені.

У 1873 р. в Судаку було знайдено ще один енколпійон. На стулці зображено Святого Миколу у повний зріст. Зображення, на відміну від сирійських прототипів, виконані не гравіруванням, а врізаними лініями, які відлиті разом зі стулкою хреста. Унікальним для Сугдеї є фрагмент верхнього та лівого променя стулки енколпіона, що походить з розвідок на території Судацької фортеці у 2006 р. На лицьовій стулці зображено Святого з бородою, а на лівому – промені залишки дзеркального кириличного напису [9].

Хрести-енколпійони давньоруського часу було знайдено в с. Устя Тернопільської області. Перший енколпійон, що був виготовлений з бронзи, представлений тільки верхньою стулкою. Її центральну частину займає розп'яття Христа, а у трьох круглих медальйонах – верхньому і двох бічних – розміщені зображення святих. Розміри хреста: висота 8,5 см, ширина 7,1 см, товщина по краях 0,35 см. Стан збереження знахідки задовільний. Енколпійон використовували впродовж тривалого часу, про що свідчить сильна затертість зображень. Його носили ще й після втрати нижньої стулки. Для цього у верхній частині хреста був зроблений круглий отвір для підвішування. За технікою виготовлення він належить до групи енколпійонів із рельєфними зображеннями. Сюжетна композиція на хресті характеризується аскетичним зображенням розп'яття Христа. Його голова легко нахилена до правого плеча, лише витягнута, трикутно викінчене. Над головою нанесений великий, карбований ореол. Розпростерті руки ледь зігнуті у ліктях. На пов'язці, що опущена до колін, показані складки матерії. Фігура Христа витягнута і поставлена на прямокутну підставку – «голгофу». Зображення у медальйонах нечіткі, що не дає підстав для їх однозначної інтерпретації. Можливо, що у верхньому медальйоні показаний Саваоф або Пантократор, з правого боку – Марія, зліва – євангеліст Іоанн. Під руками розп'яття ледь простежуються якісь літери, можливо – це монограма Христа. Незбережена нижня половина цього хреста мала зображення Богоматері – Одигітрії в центрі та трьох святих у медальйонах на його кінцях [12, с.16].

Енколпійон з с. Озеряни, розміри без вушка 7,1×5,2 см, має гіршу збереженість, фігури святих Бориса і Гліба не деталізовані, зображення в медальйонах схематичні і погано читаються. На верхній стулці мощовика зображена фігура Гліба в довгому одязі та плащі, застібненому на правому плечі круглою фібулою. В правій руці він тримає малий однокупольний

храм, поруч з ним з лівої сторони нечітко нанесені різцем літери – або «ГО» або «ГЛ». Ліва рука напівзігнута у лікті та притиснута розтуленою долонею до грудей [19, с.237].

На нижній стулці – зображення князя Бориса в князівській шапці, в довгому одязі з складками. В лівій руці він тримав великий трибанний храм. Права рука напівзігнута з розкритою долонею притулена до грудей. З правої сторони поруч з фігурою різцем нанесений напис – «ВО». Святі зображені в фас, обличчя схематичні, одяг в складках. Хрести з зображеннями Бориса і Гліба набули поширення по всій території Давньоруської держави. Датуються дані хрести XI – XII ст [18, с.13].

В Заліщицькому районі Тернопільської області на місцях давньоруських поселень було виявлено п'ять бронзових хрестів-енколпійонів. У 1972 р. І. Олійник в центрі с. Лисичники поблизу магазину при розбиранні давнього кам'яного муру знайшов зворотню стулку енколпійона. На поверхні хреста є рельєфне зображення Розп'яття Христа та святих у чотирьох медальйонах. З правого боку від Розп'яття розміщене погруддя Богоматері, зліва – св. Іоанна Богослова, зверху – св. Миколая і знизу – св. Григорія. Хрест розміром 6,4×5,6 см без вушка датується 30–40 рр. XIII ст [10, с.390].

На території Рівненської області в с. Сіянцив Острозького району у 1987 р. в садибі В. Смоляра було знайдено бронзовий нагрудний хрест-енколпійон. Власник знахідки повідомив, що на полі, де виявлено хрест, час від часу викопуються людські кістки, а кілька років перед тим підібрано ще один хрест подібної форми. Можна здогадатися і це підтвердив огляд поверхні, де трапилась знахідка, що тут, можливо, знаходиться могильник. Знахідка складається з двох стулок, які виготовлені з бронзи із заокругленими кінцями, кожен з яких має по два бічних півкруглих виступи. Верхні і нижні кінці стулок завершуються петлями для скріплення двох половинок. Розміри енколпійона: висота з петлями 7,3 см, ширина 5 см. Хрест із с. Сіянцив присвячений братам великомученикам Борису і Глібу – першим староруським канонізованим святим, синам великого князя Володимира Святославовича [11, с. 337].

У 1993 р. вперше у стародавньому Галичі було зафіксовано унікальний хрест з перегородчастими емаллями. Він мідний, чотириконечний з трохи розширеними кінцями, що завершуються круглими виступами по кутах. Нижній кінець вертикального рамена має кілеподібне завершення, а верхній частково пошкоджений. Розміри хреста: висота – 7,1 см, ширина – 4,1 см [8].

Всього на території Волині знайдено 30 енколпійонів. Їх головною сюжетно-композиційною рисою була схематична композиція складня Христос-Богоматір, тобто, на лицьовій стулці зображений Христос, а на зворотній – Богоматір з немовлям. По їх краях вміщувалися зображення святих. Спочатку вони виготовлялися по глиняних формах і мали менш чітке зображення, пізніше – з м'якого каменю. Відлиті в останніх відзначалися чітким опрацюванням деталей. З м. Володимир-Волинського походить рідкісне зображення Ісуса Христа з піднятою для благословення рукою, а

також святих в овалах верхнього і бокового рамен. На одному боці є напис БОРИС, на іншому – ГЛІБ [2, с. 528].

На території Сумської області при дослідженні археологічного комплексу поблизу с. Кам'яне було знайдено хрест-енколпійон. Хрест відлитий у двостульчастій ливарній формі, його розміри 8,3×5,2 см. Кінці оформлені у вигляді рельєфних виступів із погрудними зображеннями святих. У центрі розміщене розп'яття, яке з чотирьох кінців оточене виступами з погруддями євангелістів, на звороті зображена фігура у довгих шатах, на обличчі якої простежується борода. На обох сторонах написи, виконані у зворотному вигляді. О. Сухобоков та С. Юренко датують даний енколпійон XII ст [17, с. 53-54].

В с. Черневе Глухівського району Сумської області знайдено енколпійон, розміри якого становлять 4,5×2,5 см і складається з двох стулок, скріплених шарнірним з'єднанням. На одній зі стулок є рельєфне зображення Христа, з іншого – заглиблення для вкладання мощей. На другій стулці з одного боку – рельєфне зображення Богородиці, з іншого – заглиблення для мощей. Автор публікації датує енколпійон XIII ст. [4].

З с. Градицьк Полтавської області походить давньоруський бронзовий хрест-енколпійон, його розміри становлять 74×48 мм, який зберігається в фондах Кременчуцького краєзнавчого музею. На лицьовій поверхні стулки в центрі вміщене рельєфне зображення святого Бориса у повний зріст, у княжій шапці, плащі і довгому каптані з широкою каймою внизу. Права рука притиснута до серця (за іконографією, в цій руці звичайно зображався хрест), в лівій – мученицький вінець – корона. Зображення відлите в бронзі, не досить чітке і має вигляд вертикально видовженого підпрямокутного предмета з трьома округлими кінцями. Кінці хреста закруглені і мають по два бічних виступи. На верхніх кінцях хреста – невиразні погрудні зображення святих у медальйонах, причому святий над центральним зображенням має на голові княжу шапку. Зліва на хресті – нечітка монограма, з внутрішнього боку – велике хрестоподібне заглиблення. На верхньому і нижньому кінцях хреста – по дві поперечні петельки для кріплення. І. Кракало вважає, що в медальйоні на верхньому кінці хреста зображений батько великомучеників – князь Володимир Великий. Дослідниця умотивовує припущення наявністю характерного головного убору – княжої шапки, відсутньої на інших зображеннях енколпійона. На бічних кінцях містяться зображення двох невідомих святих. Можливо, це зображення святих покровителів братів Бориса (у хрещенні Романа) і Гліба (в хрещенні Давида) [6, с.46-47]. В. Янін доводить факт існування стійкої тотожності імен Борис і Роман, з одного боку, та Гліб і Давид – з другого, яка досить чітко простежується на численних матеріалах, які датуються періодом до монгольської навали. Адже канонізовані брати Борис і Гліб у хрещенні іменувалися відповідно Романом і Давидом. Борис і Гліб – перші давньоруські канонізовані святі. Звичайно, Борис і Гліб зображувалися у вигляді воїнів, однак на даному енколпійоні вони зображені як мученики.

Відомо більше 50 хрестів-енколпіонів із зображенням Бориса і Гліба [20, с. 31].

Таким чином, хрести-енколпіони набули поширення по всій території Київської Русі. Про це свідчать археологічні дослідження на різних територіях, які входили до складу Київської держави, де під час досліджень було знайдено хрести-релікварії. Енколпіони були поширеними в давньоруських містах, адже являлися цінними та дорогими предметами християнської культової символіки і селянин не мав змоги придбати хрест-релікварій.

Джерела та література: 1. Зоценко Р.Н. Об одном типе древнерусских энколпионов // Древности Среднего Поднепровья. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 113-124; 2. Златогорський О., Охріменко Г., Скларенко Н. Сакральні вироби та прикраси раннього середньовіччя та давньоруського часу з території Волинської області. Нариси культури давньої Волині. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 525-535; 3. Каргер М.К. Древний Киев. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 1. – 580 с.; 4. Коваленко Ю. Давньоруський енколпіон з с.Черневе на Глухівщині // Соборний Майдан.– 1(31) (січень-лютий).– 2009; 5. Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI-XIII вв. – Спб.: Петербургское востоковедение, 2003. – 433с.; 6. Кракало І. Святі Борис і Гліб на давньоруському енколпіоні з Градизька // Християнські старожитності Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 46-53; 7. Куницький В.А. Близькосхідні енколпіони на території Південної Русі // Археологія. – 1990. – №1. – С. 106-116; 8. Лукомський Ю., Петегирич В. Рідкісний енколпіон XII століття із княжого Галича // <http://www.anthropos.org.ua/category/archeologi/>; 9. Майко В. Християнські реліквії Візантійської Сугдеї // Мистецтвознавство і дослідження. – <http://www.anthropos.org.ua/index.php>; 10. Олійник В. Знахідки давньоруських енколпіонів на півдні Тернопільщини // МДАПВ. – 2008. – Вип. 12. – С. 390-395; 11. Петегирич В., Позіховський О. Борисоглібський енколпіон з Рівненщини // МДАПВ. – 2005. – Вип. 9. – С. 337-339; 12. Петегирич В., Сохацький М. Знахідки княжої доби зі с. Устя на Борщівщині // Літопис Борщівщини. – 1996. – Вип. 8 – С. 15-21; 13. Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 152 с.; 14. Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 299 с.; 15. Пивоваров С.В. Нові знахідки культових предметів на давньоруських пам'ятках Буковини // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – Т.3. – С. 217-230; 16. Пуцко В. Візантійське художнє ремесло і Київська Русь // Образотворче та ужиткове мистецтво: <http://www.anthropos.org.ua/category/archeologi/>; 17. Сухобоков О., Юренко С. Предмети християнського культу з розкопок роменсько-давньоруських пам'яток поблизу с. Кам'яне Сумської області // Християнські старожитності Лівобережної України. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 53-57; 18. Ягодинська М. Давньоруські хрести та іконки з Борщівщини // Літопис Борщівщини. – 2001. – Вип. 10. – С. 8-12; 19. Ягодинська М. Ювелірні вироби з давньоруських пам'яток Західного Поділля (за матеріалами Тернопільської області) // Археологія і Давня історія України. – К.: ІА НАН України, 2010. – Вип.2: Археологія Правобережної України. – С. 231-239; 20. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси. – М.: Наука, 1970. – Т.1. – 364 с.